

KISS Endre
Nietzsche
Luther-értelmezése¹

„Mi minden nőtt ki utólag reformációjából, jó és rossz, és ma minden mindenre körülbelül átszámítható –, ki lenne annyira naív, hogy ezek miatt a következmények miatt Luthert egyszerűen dicsőítse vagy megrója?”

Vidám tudomány, § 358.

Martin Luther, első pillanatban talán meglepő módon, *abban az esetben is a nietzschei életmű egyik vezető alakjává vált volna*, ha a sors nem úgy alakul, hogy Nietzsche lutheránus vallású, evangélikus lelkészi családból származik, legkorábbi gyerekkorától mély és autentikus lutheránus szellem veszi körül, egy különleges, de egyértelműen lutheránus iskolában nevelődik és egy szemesztert Bonnban még a lutheránus teológiai tanulmányoknak is szentel.

Az imént felsorolt élettényekből származó ösztönzések nagyságrendje aligha összegezhető és értelmezhető tudományosan korrekt, analitikus eszközökkel – Nietzsche életének és gondolkodásának első negyed évszázada gyakorlatilag elválaszthatatlanul egybemosódik a lutheranizmus valóságával, fogalmiságával és érzelmi-filozófiai indíttatásaival.²

Szándékolatlan ellentétben Hegellel, aki a világtörténelmi személyiségeket azzal jellemzi, milyen hatalmas lépéseket tettek meg azok a világtörténelemben *előre*, Nietzsche Luther világtörténelmi jelentőségét az alapján állapítja meg, hogyan *akadályozta meg* új, sokat (konkrét szövegösszefüggésekben: *mindent*) *ígérő* világtörténelmi fejlődési pályájának kibontakozását.

A világtörténelmi személyiség megnevezéséhez vezető út is más Hegelnél.

A hegeli történelemfilozófia gondosan *előkészíti* az ilyen személyek értelmezésének értelmezhetőségét. Az alapviszonyoknak (s nem csak a felsoroltaknak!) ez az alapos kidolgozottságú gazdagsága építi fel tehát Hegelnél azt a *konkrét* horizontot, amely előtt azután az egyes történelmi szereplők immár „világtörténelmi” személyiségként és persze rögtön „szükségszerűen” jelenhetnek meg.

Hegelnél egy világtörténelmi személy fellépésének mind történelmi, mind fogalmi-szellemi háttere egy *szisztematikusnak* nevezhető formában van előkészítve. A megalapozás (az előkészítés) mintegy önmagától vezet oda, hogy ez a kiválasztás *legitim* is legyen, hiszen ezen az úton a kiválasztás pozitív alapjai erősödnek, a kiválasztás ellen szóló tények és érvek meg lesznek cáfolva.

Ez a típusú szisztematika ebben a formában Nietzschénél nem létezik.

A szisztematika azonban nem azonos a koherenciával. A hegelinek megfeleltethető nietzsche-i világtörténelmi személyek Nietzschénél rendelkeznek a szükséges legitimáló koherenciával.

Luther esetében a világtörténelmi személlyé való felemelés közvetlen tartalmi alapja olyan mozzanat, amely Nietzsche számára nemcsak a filozófia, de az egész filozofálás egyik legfontosabb forrása és motivációja.

A koherencia ebben pillanatban tehát már működik.³

Nietzsche számára a filozófia, a filozofálás végső meghatározó motívuma az a meggyőződés, hogy az etikai értékelés, a jónak és rossznak a nyilvánosság előtt meghirdetett orientáló tartalmi a történelem és minden emberi élet legfontosabb mozgatói.

Ezt önmagában nem szükséges igazolni vagy cáfolni, mert Nietzsche nem bizonyítani akarja ezt a tételt az arra kiválasztott módszertani eszköztárral. Ő személyesen erről van meggyőződve, és etikai és más pragmatikus tevékenységében azt, amit etikai értékelésnek nevez, annál is jóval fontosabbnak tekinti, mint saját filozófiájának más területeit.⁴ Nietzsche filozófiájának rekonstrukciója egyértelműen mutatja, hogy számára a filozófia (ez saját filozófiája belső gazdagságának összefüggésében is igaz) leglényegesebb prioritása az *erkölcsi értékelés*.

Gondolatmenetünk több pontján egyenesen figyelmeztetnünk kell az olvasót arra, hogy ez a kijelentés nem szisztematikus, de történelmi, ezért nem is vetjük fel azt a kérdést, hogy valóban az erkölcsi értékelés-e a filozófia leglényegesebb problémája vagy más módon az alapja.

Az erkölcsi értékelés Nietzsche számára minden filozofálás végső célját és értelmét tette ki. Ez mint alaprobléma egyrészt vitatható, másrészt voltaképpen igen ritka a filozófia történetében, ha egyszer eltekintünk az erkölcsi értékelés állandó retorikus felértékelésétől, amely mögött azonban nem áll igazi alapvető filozófiai magatartás.

Magától értetődik, hogy ha egyszer Nietzsche számára (akár helyes-e, akár nem, akár igaza volt-e, akár nem) az erkölcsi értékelés a lehető legfontosabb filozófiai probléma, a lutheranizmussal való felmérhetetlen gazdagságú kapcsolata kimeríthetetlen alapokat jelent.

Az etikai értékelés Nietzsche szemében sem teljesen közvetlenül hivatott megoldani, elrendezni az emberi problémákat. Az etikai értékelés a maga közvetlen formájában az az alapzat, amelyre az ember konstruktív erői felépíthetőek, az etikai értékelésnek meg kell felelnie az emberi természetnek és az emberi természet természetes boldogságvágyának.⁵

Az etikai értékelés az emberi magatartás valódi vezetője, következményei élet és halál kérdései, az etikai értékelés felelőssége mindennél erősebb.

Ebben a keretben jelenik meg Nietzschénél Luther nagy érdeméért, hogy kiszabadította a *kontemplatív* életet a kereszténység hagyományosan felfogott világából (ami irányában akadályozta volna ezt a kontemplációt magát).⁶ Nietzsche szerint Luther tudatára jön a túlvilágra figyelő kontemplatív élet elégtelenségének (ami a szentek életében valósul meg), az etikai érzékelés igazi előfutáraként *felértékeli a világi aktivitás jelentőségét*.

Nietzsche Luther-értékelésének meghatározó gondolata azonban mégis a *világtörténelmi folyamat* rekonstrukciójának összefüggésében jelenik meg, az etikai értékelés átfogó valóságos hatalmának szuggesztívójában. Ez logikus következménye a nietzschei alap-álláspontnak, annak a kivételes közelségnek, ami az *erkölcsi értékelés* és az *egyén és a társadalom cselekvésének orientációja* között fennáll.

Ezzel azonban a lutheri reformáció a maga győzelmével megakadályozta a reneszánsz további kibontakozását, ami Nietzsche szemében nemcsak döntő, de egyben reakciós fordulat is.⁷

Nem egy jobb és egy rosszabb (történet)filozófia vagy vallás, de voltaképpen két eltérő cselekvési orientáció, két élet és életforma állnak tehát egymással szemben.

Nietzsche perspektivikus filozófiájában számos szöveg foglalkozik Lutherrel, mégpedig számos eltérő szövegösszefüggésben.

Mivel e szövegek nagy részében találunk *személyes* elemet, gondolhatnánk akár arra is, hogy a Nietzsche-Luther-viszony alapvetően *személyes* jellegű. Ez annál is valószínűbb feltevésnek tűnhet, mert Nietzsche (ebben egyébként *magára Lutherre is feltűnően* hasonlólvá) akár legmélyebb filozófiai koncepcióiba is előszeretettel kever *személyes* elemeket.⁸

Bármennyire is elismerjük Nietzsche pszichológiai perspektivizmusát és az abban rejlő sokszoros szenzibilitást, mindenképpen abból indulunk ki, hogy Nietzsche Luther-képének módosulásait nem pszichológiai, de *filozófiai* mozzanatok vezetik.

E filozófiai motívumok Nietzsche felvilágosodás-felfogásával hozhatók kapcsolatba.⁹

A felvilágosodás nem az emberiség egyszeri kilépése fejlődésének egyik állomásából egy másikba, de *pozitív értelemben vett gyakorlat*.

A felvilágosodás akkor sem önálló ideológia (világnézet), ha szakadatlanul ideológiai viták médiumában jelenik meg. Filozófiai (helyenként nem-filozófiai) elemek válnak az élő felvilágosodás áramában „ideologikussá”.

Minden felvilágosodás egyik leglényegesebb előfeltétele az a feltevés, hogy az ember *olyan lény, akit véleményei, ítéletei, meggyőződése, belátásai, értéktételezései vezetnek*. Alá kell húznunk, hogy ez az egyik leglényegesebb előfeltétel gyakorlatilag *megegyezik azzal*, amit bevezetőnkben Nietzsche saját, személyes és meghatározó saját evidenciájaként írtunk le és amelyre Nietzsche maga az etikai értékelés mindent meghatározó hatását meghatározza.

Ideáltipikus összefüggést előfeltételezve a *homo ideologicus* ezen tételezése nélkül nem létezik felvilágosodás. Egy ugyancsak ideáltipikus Voltaire-mondat szerint: „...l'opinion est la reine des hommes”¹⁰

Nietzsche *második*, középső filozófiai periódusa messzemenően annak a *felvilágosodásnak* a jegyében áll, amely áthatja e korszak műveit és a filozófus kifejtett formában megfogalmazott célkitűzéseit is.

Ebben a korszakban a klasszikus aufklérista meggyőződés (a személyes meggyőződés) is újra megfogalmazódik benne: ha másképp, a valóságnak megfelelően és adekvátan látjuk a világot, ha másképp gondolkodunk, attitűdünk optimálissá válik, akkor elkerülhetjük azt a hamis tudatot (közvetlenül: azt a hamis „etikai értékelés”-t), ami mind az egyénnek, mint a kultúrának, mind pedig a társadalomnak a legnagyobb ellensége.

Nagyon fontos mozzanat, hogy ebben a középső korszakban, amelyet Nietzsche felvilágosodásának is nevezhetünk, a fontos szövegekben *Luther neve egyáltalán nem fordul elő*.¹¹

Az erre a korszakra következő gondolati fejlődésben maga a felvilágosodás is újabb és újabb reflexiók tárgya lesz. Mindenesetre a felvilágosodás újabb *elemzései együtt járnak a vallás, a protestantizmus és Luther (!) jelentőségének rendkívül intenzív felértékelődésével*.¹²

Ez az a korszak és környezet, amelyben Luther alakja valóban eléri Nietzsche gondolatai között azt a kiemelkedő fontosságot, amit az etikai értékelés nietzschei kiemelése már eleve virtuálisan körül is írt számára. Ez az a szakasz is, amikor *Luther „személyes” vonásai* (tekintsük őket akár Luther, akár Nietzsche szemszögéből) háttérbe *szorulnak a filozófiai kérdésfeltevés koherenciája kedvéért.*¹³

E korszak *előtt* a sokrétű Luther-képet a fiatal Nietzsche világképének általános orientációi határozták meg. A fiatal Nietzsche *tradicionalista* módon gondolkodik, *lutheránus* társadalmi rétegének értékrendszere és mértékei szerint, *költői* és *zenei* kultúrájú, és ebbe az irányba is szocializálódik, általános mentalitása *késő-romantikus*, amelyben a középponti tudásterület az örök és egyetemes humanizmust árasztó *klasszika-filológia.*¹⁴

Az első korszak sokrétű és messzemenően tradicionalista mentalitású Luther-képet a második korszakban érdemileg Luther *hiánya* követi (amit igen leegyszerűsített formában kifejezve azzal magyaráztunk, hogy ekkor Nietzsche szemében megoldódott a vallással kapcsolatos összes lehetséges filozófiai probléma, és ezen a szálon maradéktalan teljességgel juthatott érvényre az „etikai értékelés” eredeti és személyesen is meghatározó koncepciója).

A Luther-iránti érdeklődés első csirái még a második, felvilágosító korszakra esnek, s maguk a kérdések is ezen a gondolatrendszeren belül vannak feltéve. Így ezeket az első kérdéseket joggal tekinthetnénk a „felvilágosodás dialektikája” különös változatának.

A saját felvilágosodása iránt teljesen elkötelezett Nietzsche az tehát, aki azt a logikus és soron következő kérdést is felteszi: ha egyszer a felvilágosodás koncepciója univerzális és a tudatossá vált emberi gyakorlat médiumában szükségszerűen győznie is kell, *akkor miért nem győzött eddig?*

Ezt a kérdést, még egyszer ismételjük, kezdetben még a szigorúan saját felvilágosodás-koncepciója talaján álló Nietzsche teszi fel!

A kérdés nem csak általános érdekű. Annyiban *konkrét* is, hogy miért nem tudott egyesülni a *reneszánsz* (amelynek Nietzsche világosan körülírt történetfilozófiai értelmezést ad az európai fejlődés szövegösszefüggésében) a *felvilágosodással.*¹⁵

Egyértelmű, hogy nem Luther téteti fel Nietzsche kérdését az európai emancipációs folyamat megtörése iránt, de az emancipáció eredményeinek aktuálisan érzékelt hiányai vezetnek a történeti oknyomozás folyamatában Luther és a reformáció vizsgálata felé.¹⁶

Ez a logika vezet Nietzsche meghatározó téziséhez: a felszabadulás meghatározó mozzanatán túl a lutheri reformáció *ugyanennek az európai emancipációs folyamatnak meghatározó akadályává is vált!*

Az alapgondolatot a következő szöveg fejezi ki:

„Az olasz reneszánsz mindazokat a pozitív erőket magában hordozta, amelyeknek a modern kultúrát köszönhetjük: így a gondolat szabadságát, a tekintélyek iránti tisztelet félretolását, a művelődés győzelmét a sötétség hatalma fölött, a tudomány és az emberek tudományos múltja iránti lelkesedés érzését, az individuum láncaitól való megszabadulását, az igazság szeretetének és a látszat, a pusztá hatásvadászat elutasításának tüzét (mely művészi jellemek egész sorában csapott fel...), igen, a reneszánsznak megvoltak azok a pozitív erői, amelyek egész *eddig* modern kultúránkban még mindig nem váltak ugyanolyan erővé, mint akkor... Ettől

csak a német reformáció különül el, mint a visszamaradott szellemek energikus protestálása, akik még egyáltalán nem laktak jól a középkor világnézetével...¹⁷

A gondolat egyik továbbfejlesztett változatában felmerül Nietzsche másik hatalmas elméleti felfedezése, az ugyancsak projekt-jellegű *ressentiment* is.¹⁸

Észak meghatározó „elmaradottsága” Déllal szemben ugyancsak Luther történelmi tettének szövegösszefüggésébe, ha tetszik, annak „számlájá”-ra kerül: „Az, hogy Luther reformációja Északon sikeres volt, annak jele, hogy az Észak Déllal összehasonlítva elmaradott volt...¹⁹

Az *Anti-Krisztus*ban Nietzsche az alapgondolat politikai oldalát fejleszti tovább. *Intellektuális* hibát vet Luther szemére, aki e szerint „tökéletesen rosszul” mérte fel a pápaság helyzetét, amennyiben nem érzékelte, hogy ez az intézmény éppen ezekben az években lépett át „az élet oldalá”-ra.²⁰

Luthernek ez a méltán világtörténetinek tekinthető szerepe Nietzsche gondolkodásának egészében – e helyütt is emlékeztetünk erre – egyenes vonalúan következik személyesnek nevezhető filozófiai meggyőződéséből: *az erkölcsi értékelés vezeti a világot, Luther megváltoztatta az erkölcsi értékelést, Luther világtörténelmi szereplő.*

A történetfilozófiai, majd a társadalomlélektani dimenzió után Luther történelmi szerepének elemzése viszonylagos önállósággal behatol egy *harmadik* dimenzióba is, és ez a *nemzeti*, még pedig az, amit számos elméleti és történeti tudomány közös érdeklődési területként a *német fejlődés*, esetleg a *német „különút”* problémájaként ismerhetünk.

Luther történelmi döntése részben a későbbi német tulajdonságok egyik oka és alapja, de másrészt az az oldal is megjelenik, hogy a német kultúra és fejlődés sajátosságai is már benne voltak Luther állásfoglalásának okai között. Az olyan univerzális érvényességűnek szánt, a maga módján összefoglaló kijelentés, mint például az, amely szerint az „utolsó esemény, ami a németekkel történt, még mindig (!) a reformáció” és az „egyetlen német könyv még mindig (!) a Biblia”, ebbe az irányba mutatnak.²¹

Nagyon figyelemreméltó, hogy Max Weber Luther-értelmezésének fő perspektívái nagyon is megegyeznek ezzel.²² Becsüli őt, mint személyt, elismeri, mint „vallási géniusz”-t, a német fejlődésre tett hatását azonban ugyancsak nagyon problematikusnak tartja.

A német fejlődés értelmezésére való kitágítás óhatatlanul *politikai* dimenziók bekapcsolódásához is vezet. Az egyik legismertebb példa, amikor Luther reformációját „szellemi parasztfelkelés”-nek minősíti.²³

Nietzsche eredetileg történetfilozófiai, majd más alrendszerek dimenzióiba is behatoló koncepciója természetesen *igazságtartalma felől* is vizsgálendő. A filozófiai jelleg nem ad mentesítést az ilyen igazolás szükségszerűsége alól.²⁴ A tézis mindenképpen erősen hipotetikus jellegű, még akkor is, ha számos forrására rá tudunk mutatni.²⁵

Nietzsche a maga értékelését a világtörténeti fordulatról (Luther, mint akadály a reneszánsz európai kisugárzásának útján) ugyanazon a módon *nem* készítette elő fogalmilag és tárgyilag, ahogy a világtörténelmi személy fogalmát általánosságban sem készítette elő. Hegel úgy készítette volna elő saját történeti szövegösszefüggésében egy-egy ilyen személy fellépését, hogy annak „szükségszerű”-sége szinte azonnali evidenciává válhatott volna.

Hipotetikus konstrukció és hipotetikus konstrukció között azonban van különbség.

Nietzsche útja ehhez a koncepcióhoz sok vonatkozásban meggyőzően ki van építve. A *felvilágosodásról*, a *reneszánszról*, a *hamis tudatról* perspektívák százaiban nyújtott teoretikus előmunkálatokat.

Ezért a tézis igazolhatósága közvetlenül nem a kijelentés igazolását jelenti, de Nietzsche *perspektivikus kijelentés-rendszerének rekonstrukcióját*. Egy ilyen rekonstrukció azonban attól fog függeni, milyen mértékben és színvonalon leszünk képesek ezeket a perspektívákat eredményesen szintetizálni, ha ezt kevés eredménnyel tesszük, nyomban felhozható lesz egyik vagy másik Nietzsche-szöveg egy sikertelen interpretációval szemben.

A tézis igazságtartalma nem a tudomány pillanatnyi helyzetéből következik (olyan „normáltudományos” kutatás ugyanis nem létezik, amelynek közvetlen, napi feladatai közé az tartozna, hogy választ adjon arra a kérdésre, hogy vajon Luther reformációja „feltartotta-e” a reneszánsz európai kisugárzását), de a számos, addigi perspektivikus megfogalmazás rekonstrukciójából.

Ebben az értelemben ez a tézis nem is hipotézis a szó szűkebb, normáltudományos értelmében, de egy „koncepció”, vagy még pontosabban, egy „projektum”.²⁶

Nietzsche Luther-értelmezésének dimenziói új szellemi teret nyitnak a további kutatások előtt, gazdagítják azt a szellemi arzenált, amelynek birtokában a múlt és jelen legnagyobb kérdéseinek elemzésére is a siker esélyével vállalkozhatunk.

Jegyzetek

1 E tanulmányjelentősenterjedelmesebb változata a Kaleidoscope–Művelődés–, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat 2016. évi 12. számában jelent meg (<http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=261>)

2 Gondoljunk a családra, a baráti körre, az egyházra, a tanulmányokra! Vagy Bászra, ahol Burckhardt és Nietzsche egyszerre tevékenykednek. A város kivételes helyet foglal el a lutheranizmus történetében, amelyben egyébként Burckhardt elődei helyben maguk is alaposan részt vesznek. A Lutherral folytatott permanens belső párbeszéd nyomai gyakran feltűnnek Nietzsche szövegeiben (ennek típusa: F. Nietzsche: Vidám tudomány, § 521. és § 531.). Más helyeken hiányzik Luther nevének nyilvánvaló említése (F. Nietzsche: Emberi, nagyon is emberi, III. § 129). Önálló fejezetet alkot Luther és a német nyelv kapcsolata, amely a Biblia nyelvével kiegészítve Nietzsche számára az újabb német költészet alapját jelenti. Másutt Nietzsche saját „felfedezése”-nek mondja, hogy maga is ezt a nyelvet tette saját költészetének alapjává. Ld. Nachlass 1984, Frühjahr 25 (172). Luther árnya gyakran megjelenik történeti személyek leírásánál vagy a jelen és a reformáció korszakának összevetései esetén (Emberi, nagyon is emberi, § 633.)

3 Ld. Endre Kiss: Über die Funktionen der Semantik als gemeinsamer Hintergrund zwischen Phänomenologie und Postmoderne. = Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Philosophica. Philosophica – Aesthetica 29. Philosophica VI. – 2005. Olomouc, 2006. 263–276. o.

4 Ez azért lehetséges, mert az etikai értékelésben elfoglalt álláspont érték-alapú pozíció, ezért egy másik alapzatról vitatni ugyan lehet, de megcáfolni nem. Ld. Kiss Endre: Friedrich Nietzsche filozófiája. Kriticismus és életreform között. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.

5 Figyelemre méltó hasonlóság fűzi össze ezt a gondolatot Joseph Beuys elképzeléseivel az „emberi primérimpulzusok” jelentőségéről, ami a maga részéről Schillerre megy vissza. Ld. Endre Kiss: Ästhetische Erziehung, die notwendig stets anders werdenden Primäripulse und das kulturelle Kapital. Denken mit Beuys. = Anachronia, Nr.7. March 2005. 108–115. o.

6 F. Nietzsche: Hajnalpír, § 88.

7 Az egyik közvetlen impulzus ehhez a gondolathoz egy akkor megjelent történelmi monográfia tézise volt. Jacob Burckhardt is képviselte ezt a felfogást, de egész más helyi értéket adott annak, miközben a lényeges az, ahogy Burckhardt híres monográfiájában a reneszánszt a maga egészében értelmezte! Vö.: Jacob Burckhardt: A reneszánsz Itáliában. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1978.

8 Helyesen említi ki: „There is probably no other sixteenth-century figure who has left such a wealth of egodocuments as Martin Luther...” S: Lyndal Roper: To his Most Learned and Dearest Friend: Reading Luther's Letters. = German History, Vol. 28, No. 3. 283–295. o. – Nem csoda, hogy Erikson egész szociálpszichológiai monográfiát írt a

fiatal Lutherről (ami mellesleg saját úttörő szociálpszichológiájának kísérleti terepe is): Young Man Luther. A Study in Psychoanalysis and History. New York, 1958.

9 Ld. Endre Kiss: Der Philosoph Friedrich Nietzsche und seine Aufklärung. In: Jahresschrift der Förder- und Forschungsgemeinschaft Friedrich Nietzsche e.V. Band III, 1992/1993. Halle (Saale), 1994. 171–181. o.

10 Voltaire: La Dictionnaire philosophique. Paris, 1967. 347. o.

11 Az Emberi, nagyon is emberi kulcsfejezetéről van szó („Zur Geschichte der moralischen Empfindungen” és „Das religiöse Leben”). S. Ld. Kiss Endre: Friedrich Nietzsche filozófiája, i. m. 206. o.

12 Számunkra a felvilágosodás az erkölcsi értékelés egyértelmű szinonimája. Ami történetileg problematikus tudás-szociológiailag evidencia.

13 Fontos állomás ezen az úton, amikor Nietzsche felfedezi és beépíti Spinoza affektus-tanát saját filozófiájába, így felvilágosodás-koncepciójába is. Ld. Endre Kiss: Von Spinoza als Vorbild des Zarathustra bis zur Materialisierung der formalen Ethik. (Über die relevantesten Inhalte der Nietzsche-Spinoza-Relation). In: Pro Philosophia Füzetek, 26–27. szám, 2001. 145–179. o. és hasonlóképpen Glück und Authentizität des Philosophen (Nietzsches Kampf um Spinoza). In: Kontexte – Spinoza und die Geschichte der Philosophie. Herausgegeben von Henryk Pisarek und Manfred Walther. Wrocław, 2001. 221–254. o.

14 Ld. ehhez Heinz Bluhm: Nietzsche's Views of Luther and the Reformation in Morgenröthe and Die Fröhliche Wissenschaft. = PMLA (Publications of the Modern Language Association), Vol. 68. No. 1. (March, 1953), 111. o.

15 A tudományokhoz kialakított innovatív viszony szerves része Nietzsche filozófiájának. Ld. Endre Kiss: Friedrich Nietzsche und der philosophische Pragmatismus. In: The Role of Pragmatics in Contemporary Philosophy. Die Rolle der Pragmatik in der Gegenwartsphilosophie. Papers, Volume 1. Editors Paul Weingartner, Gerhard Sturz, Georg Dorn. 20th International Wittgenstein Symposium. Kirchberg am Wechsel, 1997. 473–480. o.

16 Szűkebb értelemben „nem fedez fel” Nietzsche ezzel a tézissel semmiféle addig nem ismert összefüggést. Annak a múltját nyomozza, amit saját jelenében számára a „felvilágosodás” jelent. Ez lehet talán egy nagyobb történelmi távlatból a legfontosabb perspektíva.

17 „Renaissance und Reformation.” – S. Emberi, nagyon is emberi, § 237.

18 Hajnalpír I. § 68.

19 Ld.: „Misslingen der Reformationen. – Es spricht für die höhere Cultur der Griechen selbst in ziemlich frühen Zeiten, dass mehrere Male die Versuche, neue griechische Religionen zu gründen, gescheitert sind; es spricht dafür, dass es schon früh eine Menge verschiedenartiger Individuen in Griechenland gegeben haben muss, deren verschiedenartige Noth nicht mit einem einzigen Recepte des Glaubens und Hoffens abzuthun war... Jedes Mal, wo die Reformation eines ganzen Volkes misslingt und nur Secten ihr Haupt emporheben, darf man schliessen, dass das Volk schon sehr vielartig in sich ist und sich von den groben Heerdeninstincten und der Sittlichkeit der Sitte loszulösen beginnt... Dass Luther's Reformation im Norden gelang, ist ein Zeichen dafür, dass der Norden gegen den Süden Europa's zurückgeblieben war...” Vidám tudomány, III. 149. – Egy hasonló példa: „Die Leidenschaft für Gott: es gibt bäurische, treuherzige und zudringliche Arten, wie die Luthers – der ganze Protestantismus entbehrt der südlichen delicatezza...” F. Nietzsche: Túl jól és rosszon, III. § 50.

20 F. Nietzsche: Anti-Krisztus, § 61.

21 Nachlass, Frühjahr 1884, 25 (162) – Luther döntésének ez a transzformációja elcsodálkozatóan nagy számban jelenik meg. Példák: „A protestáns lelkész a német filozófia nagyatyja”, vagy: „Csak azt a szót kell hallanunk ‚Tübingeni Alapítvány’, máris megértjük, mi a német filozófia valójában: álnok teológia.” Anti-Krisztus, KSA, Bd. 6, 176. o.

22 Christopher Adair-Totef: Fundamental Concepts in Max Weber's Sociology of Religion. Palgrave-Macmillan, London, 2015.

23 „Der Bauernaufstand des Geistes. – Wir Europäer befinden uns im Anblick einer ungeheuren Trümmerwelt... Die Kirche ist diese Stadt des Untergangs: wir sehen die religiöse Gesellschaft des Christenthums bis in die untersten Fundamente erschüttert. Aber was das Wunderlichste ist: Die, welche sich am meisten darum bemüht haben, das Christenthum zu halten, zu erhalten, sind gerade seine besten Zerstörer geworden, – die Deutschen... Die Lutherische Reformation war in ihrer ganzen Breite die Entrüstung der Einfalt gegen etwas ‚Vielfältiges’, um vorsichtig zu reden, ein grobes biedereres Missverständnis, an dem Viel zu verzeihen ist...” Vidám tudomány, § 358.

24 „Történetfilozófiai” az erkölcsi értékelés történeti változásainak értelmében, ami ebben az összefüggésben hatalmat gyakorol a tudat és a tettek fölött.

25 S. ehhez a 8. lábjegyzetet!

26 Az értékekre és értékelésekre felépített történetfilozófia nem verifikálható közvetlenül empirikusan, de verifikációjában nem nélkülözhető az empirikus tartalom. A „valódi” történelem nem hozható arra a formára, amelyben egy ilyen kijelentés közvetlenül eldönthető. Az értékorientált történelemfilozófia komplex vállalkozás. Mit szóljunk például az ebben a kérdésben (sőt, a konkrét reneszánsz- és protestantizmus-összefüggésben is) Nietzschéhez igen közel álló Burckhardt eszmefuttatásához, amely azt a kérdést teszi fel, mi a „szerencse” és a „balszerencse” szerepe a történelemben?